SURXON VOHASI HUNARMANDCHILIGINING MAHALLIY XUSUSIYATLARI

Ergasheva Sayyora Abdusoatovna,
Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi katta o‘qituvchisi,
sergaseva223@gmail.com
UDK: 94(575.151)”1950/1980”:745
https://orcid.org/my-orcid=0009-0004-1881-7200

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonning janubiy hududlaridan ya’ni Surxondaryo viloyatida 1950-1980 yillardagi voha hunarmandchiligining mahalliy xususiyatlaridagi o‘zgarish jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek kulolchilik, to‘quvchilik va kosibchilik sohalarida erishilgan yutuqlar hamda ushbu hunar turlarida an’anaviylikni tendensiyalarini yo‘qolib borishi ilmiy adabiyotlar, davriy matbuot hamda arxiv materiallari asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Surxondaryo, Termiz, Boysun, Sherobod, Denov, kulolchilik, Xondamir,

Аннотация: В данной статье анализируются процессы изменения местных особенностей оазисного ремесла южных регионов Узбекистана, то есть Сурхандарьинской области, в 1950-1980-е годы. Также на основе научной литературы, периодической печати и архивных материалов освещены достижения в области гончарного дела, ткачества и ремесел, а также исчезновение традиционных направлений в этих ремеслах.

Ключевые слова: Сурхандарьинская, Термиз, Бойсун, Шерабад, Денов, гончарное дело, Хондамир,

Abstract: This article analyzes the processes of change in the local characteristics of oasis handicrafts from the southern regions of Uzbekistan, i.e. Surkhandarya region, in the 1950s-1980s. Also, the achievements in the fields of pottery, weaving and handicrafts, as well as the disappearance of traditional trends in these crafts, are highlighted on the basis of scientific literature, periodical press and archival materials.

Key words: Surkhandarya, Termiz, Boysun, Sherabad, Denov, pottery, Khondamir,

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). Asrlar davomida rivojlanib, sayqal topgan an’anaviy xalq hunarmandchiligi xalqimiz xo‘jalik faoliyatining muhim tarmog‘i bo‘libgina qolmay, balki badiiy-estetik didni o‘zida mujassam etgan soha sanaladi. Hunarmandlarning turli hunarmandlari nafaqat xalqning kundalik ehtiyojlarini qondirdi, balki Afg‘oniston, Eron, Hindiston va qo‘shni hududlarga ham eksport qilindi. Vohada hunarmandchilikning boshqa hududlarga nisbatan rivojlanishi bir oz bo‘lsa-da, farq qilgan. Bunga vohaning tabiiy geografik o‘rni, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston xalq amaliy bezak san’ati sohasida faoliyat ko‘rsatgan hunarmandlar XIX asr oxiri va XX asr boshidagi og‘ir, murakkab siyosiy va ijtimoiy vaziyatlarda ham asrlar osha shakllangan o‘zining badiiy shakl hamda mazmunan qiziqarli hunarni saqlab qolish va uni boyitish borasida faol harakat qilganlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Surxondaryo viloyatida 1950-1980 yillardagi voha hunarmandchiligining mahalliy xususiyatlaridagi o‘zgarish jarayonlari tadqiqot mavzusiga bag‘ishlangan davriy matbuot hamda arxiv materiallari, shuningdek sovet va mustaqillik davri olimlarining tadqiqotlari muhim manba vazifasini o‘tab, ulardagi ko‘pgina ma’lumotlar birinchi marotaba ilmiy tadqiqot doirasiga kiritildi. Jumladan, Davlatova S., Tursunov S.,

Masimov I. kabi etnograf olimlarning ilmiy ishlari, Termiz shahar arxivining 544-fondi, shuningdek davriy matbuot materiallaridan keng foydalanildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX asrning 80 — yillarida xonaki sanoatga texnik uskunalar kirib kelishi, asosan kashtachilar, zargar va yog‘och o‘ymakor ustalarning ishiga yengillik kiritdi. Ustalar badiiy buyumlarni ishlab chiqarishda yangi ashyo, bo‘yoqlar va yangi usullarni qo‘llay boshladilar. Ammo bu jarayonlar buyumlarning badiiy bezak berish darajasining pasayishiga va moddiy qiymatini tushib ketishiga olib keldi. Masalan oddiy kulolchilikni olaylik. Samarqand, Toshkent, Andijon, Buxoro, Termiz, Sherobod, Denov, Boysun kabi shahar va viloyatlarda yasalgan ko‘za, lagan, choynak piyola o‘z vaqtida katta shuhrat qozongan. Ular xorij mamlakatlarga ham olib borib sotilgan. Bu shubhasiz ota bobolarimiz dovrug‘ini olamga yoygan.

Kulolchilik qadimgi hunar turlaridan bo‘lsa-da, ammo sovet davrida ayniqsa, 1950-1980 yillarda kulolchilik mahsulot turlari juda kamayib, hatto unutilish darajasiga kelib qoldi. 1960-yillarning oxiriga kelib O‘zbekiston sirlangan kulolchiligining umumiy rivojida bir qator noyob markazlarning yo‘qolish tendensiyasi kuzatila boshladi. Ko‘p hollarda bu ijtimoiy-iqtisodiy sabablar bilan bog‘liq edi. Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Shahrisabz, Kitob, Denov, Toshkent an’analari yo‘qolgan, ba’zi markazlar o‘z faoliyatini to‘xtatgan, faqat muzeylarning nodir namunalari ushbu hunarmandchilik turining o‘tmishda taraqqiy etganidan dalolat beradi[3,B.56].

1977-yilda tashkil topgan Sherobod keramika buyumlari zavodi an’anaviy kulolchiligining izchil rivojlanishining asosi bo‘la olmadi.[11,B.2]. Ushbu keramika sexida sopol va yodgorlik buyumlari ishlab chiqarishga mo‘ljallangan bo‘lib u yiliga 350 ming so‘mlik mahsulot berish kerak edi[12,B.2]. Sherobod tumani keramika badiiy buyumlar zavodida 30 dan ortiq mahsulotlarning 4 turi “Sifat belgisi” bilan ishlab chiqarilib ko‘plab hamda Rossiya va Turkmanistonga eksport qilingan.[16,B.109].

Sherobod keramika buyumlari zavodida eksperimental ijodiy guruh ham faol ish olib borgan. 1989-yilda faoliyat ko‘rsatgan ushbu guruhga Qudrat Asrorov boshchilik qilib, guruhning 5 nafar a’zosi buyumlar sifatini yanada yaxshilash tashabbusi bilan chiqishgan. Natijada “Sharq go‘zali”, “Uvaysiy”, “Xondamir” deb nomlangan badiiy naqshlar yaratilgan[2,B.57]. Bu naqshlarni yaratishda guruh a’zosi rassom Chori Turdiyevning mehnatini alohida ta’kidlash lozim. Zavodning qoliplash sexi ishchilari lagan, kosa, choynak va piyola tayyorlashda o‘zbek milliy koloritini singdirishga, ularning chiroyli hamda bejirim bo‘lishiga harakat qilishgan[4,B.3].

Denov kulolchilik maktabining vakillaridan san’atkor kulol usta nomi bilan mashhur bo‘lgan Rasul Zuhurov yasagan idish-tovoqlar, kosa va piyolalar ko‘za, obdasta, xurma va xurmachalar, qanddon va taqsinchalar, vaza, choydishlar hamda o‘yinchoqlarning dovrug‘i 1960-1970 yillarda boshqa respublikalarga ham borib etgan[7,B.2]. Bu davrda Urgut, Samarqand, Shahrisabz, Chust, Marg‘ilon, Toshkent, Farg‘ona, Boysun, Denov shaharlari kashtachilik markazlari sifatida o‘ziga xos mahalliy xususiyatlar va an’analar asosida faoliyat yuritganlar. Ayniqsa, hunarmandchilikning do‘ppichilik tarmog‘ida bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi[3,B.56].

Mahalliy aholi orasida do‘ppiga bosh kiyim sifatida qiziqishning ortishi XX asrning o‘rtasida boshlandi. 1920 — 1930 yillarda do‘ppi kashtalangan bosh kiyimning yagona turi bo‘lib, erkaklar va ayollarning kundalik bosh kiyimi sifatida xizmat qilgan. Yosh qizchalar va juvonlar do‘ppi kiyishga ishqiboz bo‘lib, avvalliga ustidan ro‘mol o‘rab, keyinchalik ro‘molsiz ham kiyishgan, do‘ppining bunday kiyilishi keyinchalik urfga aylanib qoladi. Do‘ppido‘zlik sanoati xalq badiiy ijodiyotining eng ommaviy san’at turi bo‘lib xizmat qilgan va u o‘zida shaxsning individualligini, tasavvurning boyligi, naqshlar elementlarining qo‘p qirraligi va bezakdorligini ifodalagan. Bu davrga kelib do‘ppilarda naqshlarning yangi ko‘rinishi va ko‘p elementligi kengayadi. Ular asosiy uchta

shaklda ishlanadi — dumaloq, konussimon va to‘rtburchakli. Bunday ko‘rinish ayrim hududlarda 1930-yillar o‘rtasigacha, boshqalarda o‘n yil va undan ham ko‘proq davom etadi.

1930-1940 yillarda tashkil qilingan artellarda xotin-qizlar «popop» mashinalarida keng miqyosda ko‘plab turli «palak», «gulko‘rpa», «choyshab», «dorpech», «zardevor» va shunga o‘xshash kashtalarni tikib sotuvga chiqara boshladilar. Do‘ppilarni tikish va ularga turli ko‘rinishda naqshlar solish san’ati bilan qadimdan ayollar shug‘ullanib kelganlar. Naqshlar ustida ish olib borishda iste’dodli ayollar guruhi maxsus tayinlangan, ular “chizmakash” yoki “qalamkash”lar deb nom olgan edilar[9,B.22]. 1950-1980 yillarda do‘ppilar o‘zining ishlanishi jihatidan juda rang-barang, bezakdor va nafisligi bilan ajralgan. Ular biser, kapitel, rangli toshchalar, metalli bosmalar va bo‘rtmali naqshlar bilan kashtalangan. Do‘ppilarning naqshida kundalik turmushdan olingan yangi tasviriy lavhalar ham o‘rin oladi[10,B.98].

Bu davrda Surxondaryo viloyatida faoliyat ko‘rsatgan Boysun sanoat kombinatining badiiy buyumlar ustaxonasida ko‘p yillar davomida mohir do‘ppido‘zlar mehnat qilishgan. Mohir do‘ppido‘zlar qo‘l mehnati bilan tikilgan “guldo‘zi”, “bodomgul” nomli Boysun kallapo‘shlari O‘zbekiston Xalq Xo‘jalik yutuqlari ko‘rgazmasida namoyish etilgan[13,B.2]. Boysun tumaniga xos kallapo‘shlarning “guldo‘zi”, “lolagul” kabi turlari rangi kashtaga tushirilgan gulning shakli bilan boshqa viloyatlar do‘ppilaridan farq qilib turadi. Surxon vohasining boshqa hududlarida esa kallapo‘shlarning “to‘ldirma”, “to‘rlama” kabi uslubda tikilgan nusxalar ko‘proq uchraydi. Surxondaryo viloyatining faqat Boysun tumanida emas, balki Denov tumanining Dashnobod qishlog‘ida ham do‘ppido‘zlik milliy hunarmandchiligi bilan shug‘ullangan mohir tikuvchilari ham do‘ppilari bilan mashhur bo‘lgan[8,B.9] .

O‘zbekiston Amaliy san’at muzeyi zaxirasida O‘zbekistonning hamma viloyatlari va maktablariga oid do‘ppilarning boy to‘plami jamlangan. Jami XIX – XX asrlarga oid 689 dona do‘ppilar mavjud. Shulardan 53 donasi Surxondaryo maktabiga tegishli[2.B.127].

O‘zbekistonning janubiy viloyatlari Qashqadaryo va Surxondaryo o‘zining qadimiy va takrorlanmas, o‘ziga xos etnografik o‘lka ekanligi bilan ajralib turadi. Buni birgina to‘qimachilik sanoati: uy jihozlari, namat, kigiz, gilam va gilam mahsulotlari hamda ularning tarixi misolida ko‘rish mumkin. Xususan, gilam bir necha ming yillik tarixga ega bo‘lib milliy hunarmandchilik san’atining noyob namunasi sifatida shakllanib kelmoqda. Xuddi kashtachilikda bo‘lgani kabi gilamdo‘zlikda ham o‘ziga xos an’analar, usul va uslublar juda qadim zamonlardan buyon shakllanib kelgan. Asrlar davomida gilamdo‘zlik an’analarini davom ettirib kelgan mahalliy chorvador aholi, xususan Sherobod, Sho‘rchi, Angor, Termiz tumanlarida yashovchi gilamdo‘z hunarmandlar to‘qishgan gilamlar nafaqat vohada balki, xorij mamlakatlari bozorida o‘z xaridoriga ega bo‘lganlar. Termiz va Sherobod hududida to‘qilgan gilamlar O‘rta Osiyoda, Rossiya va Yevropa mamlakatlarida mashhur bo‘lib, yuqori narxlarda sotilgan. Hattoki bir qancha gilam turlari Parij shahridagi ko‘rgazmalarda yuqori baholarga erishgan. Ular to‘qigan gilamdo‘zlik buyumlari sirasiga *qiz gilam, julxirs gilam, arava gilam, qoqma gilam, g‘ajari gilam, dig‘dig‘a gilam, oy gilam, chumchuqli gilam, bibishak, to‘rt terma, oqin* kabi gilam turlari, *jun patsiz palaslar, xoli gilam,* turli buyumlar solib qo‘yiladigan gilam xalta-to‘rvalar (*tuz xalta, oyna xalta, dasturxon),* xurjun va boshqalarni kiritish mumkin[24,B.94].

Sherobod tumani Poshxurd qishlog‘i ayollari ham qadimdan gilam, qop, xurjin, qoshiq xalta, tuz xalta, oyna xalta to‘qishgan va tikishgan. Qishloq hunarmandlari gilamning sakkiz xilini to‘qishgan. Gilamlar jundan yoki paxtadan tayyorlangan[17,B.87]. Poshxurdda XX asr o‘rtalarida Quvvat momo To‘ra qizi, Qimmat momo To‘ra qizi, Oyto‘ra momo Davlat qizi, Tursunoy va Robiya Niyoz qizlari, Ashuroy momo, Bo‘ri Uzman qizi,

Qurbonoy momo Xo‘jal qizi, Pardaxol Jovli qizi, O‘zbakoy Rizvon qizi kabilar, XX asrning 50-60 yillardan so‘ng, Hayitoy va Nabot Ashur qizlari, Ashuroy Bo‘ri qizi, Mohitob Mamarasul qizi va boshqa o‘nlab ayollar gilam va boshqa ashyolar to‘qishgan[18].

Tadqiqot davomida Termiz tumani “Orol” mahallasida gilamchilik bilan shug‘ullanib kelayotgan Moral momo G‘afforova haqida ma’lumot to‘plandi. Moral momo uchinchi avlod vakili hisoblanib, momosi Abduvalieva Obodon (1887-yilda tug‘ilgan) birinchi, onasi Yozdurdieva Annabeka (1927-yilda tug‘ilgan) ikkinchi avlod vakillari bo‘lishsa, nevarasi O‘damurodova Oyjamol esa to‘rtinchi avlod hisoblanadi[19]. Moral momo G‘affarova faxriy hunarmandlardan bo‘lib, 14 yoshidan gilam to‘qish sir asrorlarini o‘rganish bilan bir qatorda Termiz tumanida joylashgan gilamchilik tsexida ham mehnat faoliyatini olib borgan[16,B.23].

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida hunarmandchilikning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha mahsulotlarni ta’mirlash va xizmat ko‘rsatish ishlari faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biri kosibchilik hisoblanadi. Surxondaryo viloyatida ham ushbu hunarmandchilik turi qadimdan rivojlanib kelgan. Buxoro amirligi davrida Sherobodlik Usta Tilov, Shoyi o‘g‘li usta Xurram, Norpo‘lat o‘g‘li usta To‘ra, Beknazar o‘g‘li usta Xayrullo kabi qo‘li gul ustalarni ta’rifi butun Boysun bekligida keng tarqalgan [19,B.328]. Ular mahsi kovush, nug‘oyi kovush, nug‘oyi etik, mo‘kki, popish kabi poyabzal turlarini tayyorlovchi mohir hunarmandlar bo‘lishgan.

Ikkinchi jahon urushi davrlarida Sherobod tumani Laylogan qishlog‘ida istiqomat qiluvchi amakdiki urug‘idan usta To‘ranazar boshchiligida 10-15 kishidan iborat artel tuzilgan, oyoq kiyimlar va boshqa turli xil kerakli anjomlar tayyorlanib frontga jo‘natilgan[14,B.2]. Etikdo‘z Abdulla Abdurahmonov ham mashhur etikdo‘zlardan hisoblangan. 16 yoshida Dog‘istondan Sherobodga kelib bu erda sex ochib ishlay boshlaydi. O‘sha yillari milliy oyoq kiyimlariga ehtiyoj katta edi. Shu tufayli Abdulla kovush, mo‘kki etik, mahsilar tikardi. 1941 yilda Ikkinchi jahon urushida qatnashib Sevastopol, Kerch, Kpasnodar shaharlarini ozod qilishda qahramonlik ko‘rsatdi. 1945 yili urushdan qaytib kelib kasbini davom ettirdi[15,B.3].

Sherobod tumanidan tashqari viloyatning Termiz, Sho‘rchi, Boysun, Denov, Jarqo‘rg‘on kabi shahar va tumanlarida ham etikdo‘zlar maishiy xizmat ko‘rsatish kombinatidagi sexlarda faoliyat ko‘rsatgan[5.B.53]. Termiz shahridagi “Rodina” nomli maishiy xizmat ko‘rsatish kombinatida 1961 yilda jami 258 ta ishchidan 14 tasi etikdo‘zlik tsexi ishchilari edi. Hayitov Ya. X., Haimov S.D., Ganafiyev I.G., Hayitov A., Yagudaev A., Ashurov I.A., So‘fiyev A.A., Gamzatov T., Isayev R. lar shular jumlasidandir[12,B.62.]. Ushbu arxiv ma’lumoti orqali tadqiq etilayotgan davrda ya’ni, 1960-yillarda viloyatda poyabzalni ta’mirlash va etkazib berish yomon holatda ekanligini bilish mumkin.1960 yildan qo‘l to‘quvchiligiga asoslangan barcha artellar tugatilishi munosabati bilan mexanizasiyalashgan to‘quvchilik korxonalari ishlay boshladi.

Sovet davrida hunarmandchilikning badiiy kashtachilik turi rivojlangan bo‘lib, portret va syujetli pannolar tikish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan edi . Shunga qaramay, janubiy hududlar kashtachiligida o‘ziga xos mahalliy xususiyatlar saqlanib qolgan. Jumladan, O‘zbekiston Davlat San’at muzeyida Surxondaryoning Sho‘rchi, Boysun (Sino, To‘da qishloqlari), Sherobod, Sariosiyo (Dashnobod qishlog‘i), Denov tumanlari kashtado‘zlari tomonidan tikilgan devor, zardevor, joynamoz, joypo‘sh, bo‘g‘joma napramach (ashyolar uchun xalta), oynaxalta, to‘rva, do‘ppi, belbog‘ va boshqa kashtachilik buyumlari saqlanadi[6.B.195].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Mustaqillik yillarida xalq hunarmandchiligi, xalq madaniy merosi, an’anaviy milliy qadriyatlarni puxta saqlash, hunarmandlarga g‘amxo‘rlik davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Milliy madaniyat va uni rivojlantirish, hunarmandchilikni saqlash va

muhofaza qilish tabiiy jarayonga aylandi. Yangi O‘zbekistonda milliy hunarmandchilik sohasini rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilmoqda. Shu boisdan ham Surxondaryo aholisining hunarmandchilik an’analarini tarixiy aspektda tadqiq etish nafaqat ilmiy, ayni paytda amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Abduvahobov.B.Yu. Amaliy san’at muzeyidagi do‘ppilar kolleksiyasi:- Toshkent. 2009.-B.127.
2. Aliyeva S. Sh. IX -XXI asr boshi O‘zbekiston sirlangan kulolchiligi rivojlanishining asosiy bosqichlari va badiiy xususiyatlari . Avtref san. fan doktori (DSc) diss. –Toshkent, 2018.
3. Davlatova S.T. O‘zbekistonning janubiy hududlari an’anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida (XIX asrning ikkinchi yarmi -XXI asr boshlari).:Tarix fan. dok. … diss. – Toshkent, 2019.
5. Esonova O. Ettinchi avlod ustasi. // San’at. №3-4. 2006.37-bet.
6. Ismailova E. K semantike tyubeteyki-doppi. San’at. 1999. №2.S.22.
7. Lenin bayrog‘i gazetasi, 1974 yil 4 noyabr.
8. Lenin bayrog‘i gazetasi, 1974 yil 31 dekabr.
9. Lenin bayrog‘i, 1977 yil, 25 sentyabr.
10. Lenin bayrog‘i gazetasi, 1982 yil 15 iyun.
11. Lenin bayrog‘i gazetasi, 1971 yil 13 iyul.
12. Масимов И. Керамическое производство Южного Туркменистана эпохи бронзи. Ашхабад: Илим, 1976.С.109.
13. Normatov N., Boyqulov M., Poshxurdning oltin devorlari, T;. “San’at” jurnali nashriyoti, 2013.-B.87.
14. Pardayev E. San’atkor kulol, Lenin bayrog‘i gazetasi, 1972 yil 11 iyul, -B.2.
15. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 258 -jamg‘arma, 2- ro‘yxat, 94- ish, 62-varaq.
16. Турсуналиев К. Все света радуги. Ташкент.1991.-С.56.
17. Tursunov S., Pardayev T., O‘zbekiston tarixi va madaniyati-Surxondaryo etnografiyasi, T.; Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. -B.94.
18. Tursunov S, Qobulov E., Pardayev T, .Murtazoyev B. Surxondaryo tarixi — T.: – Sharq. — 2004. -B .328.
19. Termiz shahar ShTHA, 544-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 2- ish, 23-varaq.